

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Сергій Шумило

НОВЕ ДЖЕРЕЛО ДО БІОГРАФІЇ І. МАЗЕПИ ТА ІСТОРІЇ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ З ЦЕНТРОМ ПРАВОСЛАВНОГО ЧЕРНЕЦТВА НА АФОНІ

Стаття присвячена висвітленню зв'язків гетьманів, старшини з центром православної чернецтва на Афоні.

Ключові слова: гетьмани, старшина, благодійність, Мазепа, Афон, Зограф.

Свята Гора Афон та її спадщина упродовж багатьох століть відігравали винятково важливу роль у розвитку вітчизняної духовності й культури як в епоху Київської Русі, так і за доби національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст. та в пізніші часи. Не без впливу афонських подвижників здійснювалося воцерковлення запорозького козацтва і залучення його до боротьби за релігійне і національне звільнення українського народу¹.

Тісні духовно-культурні зв'язки з Афоном у XVII – XVIII ст. підтримували Києво-Печерський, Києво-Братський, Межигірський, Трахтемирівський, Самарський, Манявський, Почаївський, Густинський, Мгарський, Святогірський, Мотронинський, Краснокутський і багато інших монастирів. Через ці козацькі обителі і українське козацтво, яке також підтримувало тісні зв'язки зі Святою горою, запрошувало звідти досвідчених наставників і старців, робило щедрі пожертвування на афонські монастирі, здійснювало паломництва до їхніх святинь, а нерідко чимало козаків і самі приймали там чернечі постриги.

Особливо тісні зв'язки з Україною та українським козацтвом здавна підтримував болгарський афонський Зографський монастир, в якому жили, молилися чимало вихідців з України. З 1747 року при ньому навіть було утворено на Святій Горі окремих український козацький скит «Чорний Вир», який населяли переважно колишні запорозькі козаки².

Відомо, що на початку XVII ст. при Зографському монастирі на Афоні у печерному затворі подвизався видатний український письменник-полеміст і православний старець Іоан Вишенський, який звідси писав в Україну свої знамениті полемічні послання³. У цій же обителі певний час проходили духовне навчання українські подвижники Григорій Голуб (Голубенко) та Паїсій Величковський⁴. Тут десять років жив і працював відомий український філолог і перекладач, колишній префект Києво-Могилянської академії ієромонах Іаков (Блонницький). Саме в Зографському монастирі він уклав два словники: «Лексикон елліно-славенський» та «Лексикон славено-елліно-латинський», а також «Граматику нову старого і славного язика славенського».

Дослідники історії Зографа відзначають, що з другої половини XVI ст. в числі

© Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина» (м. Київ, Україна).

братії болгарського Святогірського монастиря була присутня значна кількість ченців українського походження⁵. Тут вони протягом XVII – XVIII ст. переписували церковно-повчальну та святоотцівську літературу для відправлення на Батьківщину⁶. По суті, болгарський Зографський монастир певний час слугував у якості своєрідного українського духовного осередку і прихистку на Афоні⁷.

Оскільки в XVI-XVIII ст. всі поїздки афонських ченців за збиранням пожертвувати до Московії пролягали через українські козацькі території, ми можемо припустити, що Зографська обитель на Афоні мала тісні контакти з українською козацькою старшиною ще з часів К. Острозького, І. Вишенського і П. Сагайдачного. Найбільш активними ці зв'язки стають наприкінці XVII і протягом цілого XVIII ст.

Зі свідчень київського ченця і паломника Василя Григоровича-Барського відомо, що в Зографському монастирі зберігалось велике на престольне Євангеліє у майстерно оформленому дорогоцінному окладі зі срібла, що було подароване обителі Іваном Самойловичем⁸.

З архівних документів відомо, що протягом XVIII ст. Україну з метою збирання пожертв відвідували ігумени та інші представники Зографського монастиря⁹. Замовляли неодноразово зографські ченці і друк богослужбових та богословських книжок в друкарні Києво-Печерської лаври¹⁰. Так, з передмови до Євангелія «Апракос» (друкарня Печерської лаври, 1707 р.) ми дізнаємося, що основу його склав старовинний рукопис, подарований Івану Мазепі ігуменом афонського монастиря¹¹. На думку польського дослідника Єжи Остапчука, цим афонським архімандритом міг бути ігумен Зографського монастиря Максим¹², який двічі їздив через Україну задля збирання пожертв: у січні-лютому 1696 і в січні 1702 рр.¹³ За дорученням гетьмана цей рукопис було перевидано Іоасафом Кроковським у Києво-Печерській лаврі¹⁴. І по цей день у бібліотеці Зографського монастиря на Афоні зберігається велика кількість українських стародруків XVII – XVIII ст., у чому автор цієї статті мав змогу пересвідчитись особисто.

Лл. 1 – зображення болгарського монастиря Зограф на Афоні з «Руського Зографського пом'яника».

Щедрими жертводавцями Зографського монастиря були українські гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, Д. Апостол, кошовий отаман Війська Запорозького П. Калнишевський і багато інших представників знатної української козацької старшини, що зафіксовано в пом'яниках обителі¹⁵.

Окрім Зографу, українська старшина підтримувала тісні стосунки і з іншими афонськими монастирями. Так, відомо, що 18 серпня 1688 р. з гетьманом Іваном Мазепою зустрічався ігумен слов'янського афонського монастиря Св. Павла Ісаія, який, за деякими припущеннями, навіть міг бути родом з України¹⁶. У період з 1703 по 1707 рр. від Руського Пантелеймонівського монастиря (Старого Русика) територією України подорожувати задля збирання милостині архімандрит Христофор та ігумен Варлаам¹⁷. Також мандрували ченці Великої Лаври, Ватопедського та інших афонських духовних закладів. Уцілому, за словами ігумена Петра (Піголя), в XVIII ст. найбільша кількість вкладів у багатьох монастирях Афона доводиться саме на Лівобережну Україну, «де багаті пожертви робили представники верхівки

козацьких полків аж до генерального писаря і гетьмана»¹⁸.

Збереглося чимало свідчень про те, як відбувався збір пожертвувань і милостині афонськими ченцями в Україні та на Запорозькій Січі. Зокрема, єпископ Феодосій (Макаревський) Катеринославський і Таганрозький пише, що на Січі, як і взагалі в Запорозьких землях, афонські й грецькі монахи завжди були бажаними гостями, постійно приїздили на Запоріжжя і навіть жили серед козаків протягом кількох років¹⁹, відвідуючи разом з монахами місцеві монастирі, «всі слободи, всі зимівники і хутори православного козацтва для здійснення у християн церковних треб і для надання віруючим духовної розради»²⁰. Крім того, за словами єп. Феодосія, іноді запорожці й самі мандрували на прощу не тільки в монастирі Лівобережної і Правобережної України, але й на Афон²¹.

Як повідомляє першовідкривач архіву Коша Запорозької Січі А. Скальковський, «ченці приходили для збирання милостині на користь своїх монастирів. У Запорізькому архіві постійно зустрічаємо про це натяки і обрахунки, скільки грошей, риби, солі та хутра куди треба відправити»²².

На відміну від вищої еліти Російської імперії «петровської» та «катерининської» доби, яка поступово відходила від православ'я під впливом новітніх гуманістичних і антихристиянських ідей, українське козацтво продовжувало зберігати у своєму середовищі консервативно-патріархальний лад і традиційні релігійні ідеали²³.

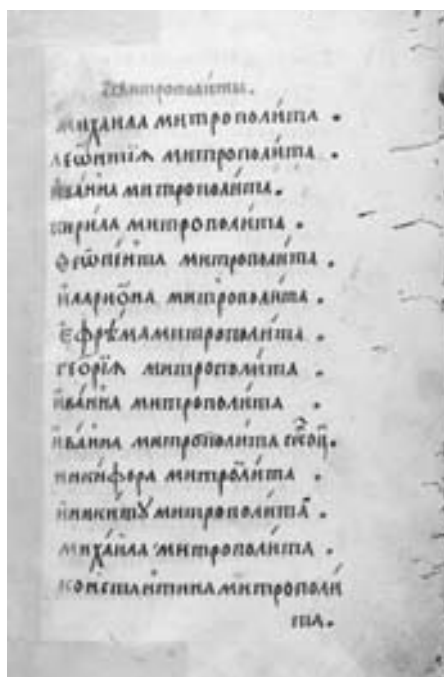
Серед усталених традицій українського козацтва було надання щедрих пожертв на православні монастирі та церкви, які вони регулярно здійснювали під час паломництв або відвідування України православними мандрівними ченцями та священиками.

Як приклад таких щедрих офірників на православні храми, як уже зазначалося, дослідники дуже часто згадують гетьмана Івана Мазепу, кошового отамана П. Калнишевського та багатьох інших, які чимало жертвували на українські монастирі, а також посилали дорогоцінне начиння та пожертви на Афон і до Гробу Господнього в Єрусалим.

Проте, якщо про пожертви і дари українських гетьманів і козацької старшини до українських монастирів і навіть у такі центри східного християнства, як Константинополь, Єрусалим, Антіохію та Олександрію, на-

Ил. 2 – перерахування Великих князів Київських, починаючи з Володимира Великого, у «Руському Зографському пом'янику».

Ил. 3 – перерахування Київських митрополитів, починаючи з першого митрополита Михаїла, у «Руському Зографському пом'янику».

писано чимало²⁴, то про їхні зв'язки з Афоном донедавна не було жодного окремого дослідження. Тема ця і досі лишається найменш вивченою.

У цьому плані дуже важливим є виявлення в архіві болгарського Зографського монастиря на Афоні досі невідомого українському загалові рукопису XVII – XVIII століть, який має назву «Руський Зографський Пом'яник» (болг. Руски Зографски Поменик)²⁵. Виявлено його серед старовинних рукописів бібліотеки обителі автором цієї статті під час наукової експедиції до Святої Гори Афон у 2015 році.

Цей рукопис являє собою унікальну пам'ятку, яка відкриває досі невідомі сторінки як в історії Зографського монастиря на Афоні, так і засвідчує існування досить тісних зв'язків України та, зокрема, українських гетьманів і козацької старшини (у якості ктиторів та меценатів), зі світовим центром східного чернецтва та містицизму на Афоні.

Виявлений рукопис являє собою книгу чи Синодик із записами всіх знатних благодійників і жертводавців афонського монастиря Зограф в Україні та Росії. Їх відвідували зографські ченці протягом XVII – XVIII століть, збираючи пожертви на свою обитель.

Слід зазначити, що пом'яники – цінне та унікальне історико-генеалогічне джерело. Переважно це книги (синодики), куди вносили імена для молитовного поминання у храмах і монастирях жертводавців та їхніх родичів, як живих, так і померлих. Вони дозволяють установити імена учасників різних історичних подій, визначити коло вкладників і благодійників того чи іншого монастиря чи церкви, встановити родинні зв'язки тощо. Особливо незамінні вони в генеалогічних і просопографічних дослідженнях²⁶.

Існують різні види пом'яників-синодиків. У даному випадку ми маємо справу з т. зв. «вкладною книгою» для внесення до них імен ктиторів, які зробили значні пожертви на монастир. На Афоні традиційно заведено вести подібні пом'яники або синодики ктиторів і благодійників, куди, як уже зазначалося, записувались імена жертводавців і їхніх родичів (як живих, так і померлих).

Щодо «Руського Зографського Пом'яника», то записи у ньому було започатковано в 1639 р. і тривали до кінця XVIII ст. Отримуючи пожертви, ченці старанно записували як імена та прізвища (а також посади чи церковний сан) жертводавців, так і їхніх рідних («роди»). Таким чином рукопис являє собою унікальну пам'ятку, в якій збережено свідчення не тільки про знатних українських та російських меценатів, але й повні відомості про склад їхніх родин.

До цього часу не існує детального опису Пом'яника та записаних у ньому українських меценатів. Лише короткі загальні згадки про цей документ є у болгарських дослідників Х. Кодова, Б. Райкова, С. Кожухарова, К. Павлікянова, Д. Чешмеджиева та інших²⁷.

Рукопис містить 118 аркушів 295 x 157 мм. Записи здійснені церковно-слов'янською мовою, напівуставом, заставки й ініціали в стилі бароко з елементами імітації стародрукованих книг. Записи читаються порівняно легко. Почерк не завжди один і той же, писали кілька зографських переписувачів, серед яких були й художники-каліграфи. Окремі заголовки (зокрема, І. Самойловича, І. Мазепи та ін.) майстерно оформлені у вигляді кирилических літер, які візерунково переплетені між собою.

На першій сторінці Пом'яника схематично у кольорі зображений із соборною п'ятикуположною церквою св. Георгія Зографський монастир, обгороджений зубчастими фортечними мурами, які поєднані шістьма сторожовими вежами. Навколо обителі намальовані кипариси. Проте малюнок навряд чи дає точний обрис тогочасного Зографського монастиря, оскільки не відповідає іншим старовинним гравюрам і зображенням обителі (того ж В. Григоровича-Барського та ін.).

На другій сторінці у орнаментально зображеному великому центральному колі записано, що за правління московського царя Михайла Федоровича «положен сей Синодик в дом Святия Афонскія Гори Греческія землі царського богомолія в священную обитель чудотворного образу преславного великомученика і побідоносця Христова Георгія Страстотерця». У поруч розташованому меншому колі згори церковно-слов'янськими цифрами вказується рік започаткування пам'ятки – 1639.

Пом'яник починається з перерахування імен Великих князів Київських Воло-

димира-Василя Великого, Ярослава-Георгія Мудрого, Всеволода-Гавриїла, Володимира Мономаха, Георгія-Юрія Довгорукого і далі переходить до перерахування суздальських, володимирських та московських князів і царів. Далі йде перелік імен митрополитів Київських Михаїла, Леонтія, Іоана, Кирила, Феопемта, Іларіона, Єфрема та інших.

За тим, у першій частині Пом'яника, перераховані роди московських князів, бояр та інших представників російської знаті, серед яких, окрім Романових, також записані Пожарські, Милославські, Волконські, Плещееви, Морозови, Салтикові, Оболенські та інші. Далі кілька сторінок присвячено молдавським господарям і боярам, які жертвували на Зографський монастир.

Друга частина Пом'яника цілковито складається з представників української козацької старшини (з 56 по 113 аркуш). Починається вона з роду гетьмана Івана Самойловича, перерахування представників якого займає дві сторінки.

Далі серед жертводавців Зографського монастиря на Афоні зазначені представники знатних родів української козацької старшини з Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, Стародуба, Бахмача, Козельця, Конотопа, Гадяча, Прилук, Коропа, Ічні, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Лебедина, Охтирки, Харкова, Ізюма та інших українських міст²⁸.

Зокрема, тут записані знатні козацькі роди Івана Самойловича, Данила Апостола, Василя Борковського, Леонтія Полуботка (записаний і Павло Полуботок), Якова Лизогуба, Семена Паляя, Івана Обидовського, Федора Топольницького, Івана Черниша, Василя Жураковського, Василя Кочубея, Івана Іскри, Михайла Гамалія, Івана Гулака, Ігнатія Галагана, Михайла Корсака, Симеона Савича, Михайла Бороховича, Андрія Горленка (серед роду останнього згадується й єпископ Іоасаф (святий Іоасаф Білгородський. – Прим. авт.), Сави Прокоповича, Василя Котляревського та багатьох інших.

Серед церковних діячів увагу привертають перераховані роди архієпископа Феодосія Чернігівського, митрополита Рязанського Стефана Яворського, єпископа Львівського Іосифа Шумлянського, митрополита Білгородського Іустина Базилевича, архімандритів Києво-Печерських Варлаама Ясинського та Мелетія Сухевича, ігуменів Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича та Сильвестра Головчича, ігумена Київського Пустинно-Микільського монастиря Іоасафа Кроковського, ігумена Межигірського монастиря Феодосія Васковського, ігумена Видубицького монастиря Варлаама Страховського, архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Ісакія Вленкевича. Також згадуються тут й ігумени та братія Мгарського Лубенського, Густинського Прилуцького та інших українських православних монастирів.

Але найбільший інтерес являє записаний серед ктиторів та жертводавців Зографського монастиря на Афоні гетьман Іван Мазепа з усім своїм родом (арк. 89зв.).

На сьогоднішній день, напевно, це найбільш повні свідчення про рід Івана Мазепи. Так, відомий в Україні Синодик Крупицького Батурицького монастиря, який також містить «род его милості пана Іоанна Мазепи», нараховує всього сім імен, причому тільки спочилих родичів: на першому місці його батько Стефан, а далі йдуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенци» Варвара та Іван²⁹.

У більшості українських тогочасних пом'яників після накладення за наказом Петра I анафами на Івана Мазепу сторінки з його іменем і родом виривалися та знищувалися. Зокрема, така доля спіткала навіть Пом'яник («Синодик милостинний») Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні, який містить імена і роди

Іл. 5 – рід генерального судді Василя Кочубея у «Руському Зографському пом'янику».

вкладників (жертводавців) з України та Росії, записані для поминання учасниками монастирських посольств в 1705 – 1720-х рр.³⁰ Як зазначає російський дослідник А. Турілов, у цьому пом'янніку між аркушами 95 і 96 по нумерації 1868 р. вирізаний аркуш з поминанням роду гетьмана І. С. Мазепи³¹.

Водночас Зографський Пом'яник, належачи болгарському монастирю на Афоні, не зазнав втручання російської синодальної цензури, зберігши у своєму складі усі сторінки, зокрема й з родом Івана Мазепи, який нараховує тут 19 імен.

У верхній частині аркуша міститься заголовок із написом «Родъ его цркаго прѣсвѣтлаго Воиска Запорожского гетмана Іоана Мазепы», який художньо оформлений у вигляді слов'янських літер червоного кольору, що візерунково переплетені між собою. Далі йде перерахування імен у два ряди. У першому записано такі імена: **«Іоаннь, Марію, Стефана, Магдалина, Євдокіа, Варвару, Самоила, Варвару, Уліяну»**. Ці імена старанно виписані чорними чорнилами, а заголовні літери – червоним. У другому ряду записано імена: **«Василія, Марину, млдци Іоанна, Марию, Кирилла, Анну, Григорія, и Анастасію, інокію Аванасію, Андрея»**. Імена в другому рядку записані сірими чорнилами і без виділення заголовних літер червоним кольором, що дає підстави вважати, що здійснено цей запис було пізніше, а отже, Зографські ченці, ймовірно, мали зустріч з І. Мазепою та отримували від нього дари двічі (в 90-х рр. XVII та на самому поч. XVIII ст.).

На цій же сторінці записано рід дядька Івана Мазепи і двоюрідного брата його матері київського полковника Костянтина Мокієвського, а також племінника Івана Мазепи, ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана Обидовського, який загинув у 1701 р. під час російсько-шведської війни.

В якому році здійснено ці записи – не зазначено. Водночас, на наступному, після запису Мазепи, арк. 90 вказано листопад 1701 року. Почерк останнього збігається з тим, яким записані й імена роду Мазепи у другому рядку. Отже, можна було б припустити, що другий запис було здійснено бл. 1701 року. Але плутанини додає той факт, що на попередньому аркуші 88зв (можливо, пізніше?) було зроблено запис від 1705 року. Таким чином ми можемо однозначно стверджувати, що чергова зустріч Івана Мазепи з афонськими ченцями, його вклад на Афон і другий запис до Зографського Пом'яника здійснені між 1701 – 1705 роками. Це дуже важлива деталь, про що ми скажемо нижче.

Привертає увагу той факт, що у першому записі (ймовірно здійсненому в 90-ті рр. XVII ст.) одразу після імені Івана Мазепи йде ім'я Марії, а потім його батьків Стефана і Магдалини. Лишається нез'ясованим, хто записаний тут одразу після гетьмана під іменем Марія?

Як відомо, батько Івана – Адам-Стефан Мазепа в часи національно-визвольної боротьби був білоцерківським отаманом і соратником гетьмана Б. Хмельницького, після його смерті виступав на боці І. Виговського, помер 1665 р.³² Мати – Марина Мокієвська (1624-1707) – представниця старого українського шляхетського роду, її батько і брат були старшинами у Б. Хмельницького і загинули в боях з польськими військами. Близько 1638 року вийшла заміж за Степана Мазепу. Народила двох дітей – сина Івана та доньку Олександрю. Бабця відомих діячів Гетьманщини – Андрія Войнаровського й Івана Обидовського. Після смерті чоловіка 1666 року вступила до Луцького Хрестовоздвиженського православного братства, а в 1674-75 рр. прийняла чернечий постриг з іменем Марія-Магдалина і з 1683 року вже була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського і Глухівського Успенського дівочих монастирів³³. Вважається основоположницею українського напрямку прикладного мистецтва – гаптування сухозліткою церковного одягу й ікон.

Можна було б подумати, що у Зографському Пом'янику на другому місці записана мати Івана Мазепи – Марина, але в українській традиції зазвичай спершу записували ім'я батька, а вже потім матері. І справді, одразу після імені батька записане чернече ім'я матері – Магдалина. Проте двічі, перед іменем батька і після нього, ім'я матері навряд чи могли записати. Тож виходить, що одразу після імені гетьмана записане ім'я іншої жінки. Зазвичай на цьому місці, перед батьками, пишеться ім'я дружини. І тут найбільша загадка.

Іл. 6 – зображення болгарського монастиря Зограф на Афоні, 1744 р.
Мал. В. Григоровича-Барського.

Як відомо, після 1702 р. Мазепа овдовів, не маючи прямих нащадків. Існують різні версії, як звали його дружину. Дослідники, висуваючи різні гіпотези, називають імена Олени Загоровської та Ганни Фридрикевич³⁴. Водночас жодна з цих гіпотез не доведена.

Найпоширенішою у вітчизняній історіографії є думка, що Мазепа був одружений на старшій за нього заможній удові Ганні Фридрикевич. Проте достеменних джерел про це не збереглося. Це більше припущення, аніж доведений і беззаперечний факт. Уперше думку про одруження Мазепа на удові Фридрикевич висунув наприк. 70-х рр. XIX ст. український етнограф та історик М. Костомаров, але він не наводив жодного посилання на джерела, звідки ним запозичена така інформація³⁵. У цій же праці Костомаров у довільній формі наводить і чимало інших не доведених фольклорних переказів, зокрема й ретельно описує як довершений факт відому легенду про прив'язання Мазепа до коня, яка не знайшла свого підтвердження у джерелах і була викрита істориками як пізніший художній вимисел³⁶. Встановлено, що думку про одруження Мазепа на Ганні Фридрикевич М. Костомаров озвучив на підставі листування з О. Лазаревським, в якому той уперше висловив таке припущення³⁷. При цьому сам Лазаревський посилався на усні перекази старожилів Конотоп та с. Смячі про те, що ці населені пункти у володіння «Мазепа отдал их своему пасынку

Іл. 4 – рід гетьмана Івана Мазепа у «Руському Зографському пом'янику».

Криштофу Фридрикевичу»³⁸. Власне, ця коротка згадка з переказів місцевих мешканців і послужила приводом для виникнення гіпотези про те, що Ганна Фридрикевич була дружиною Мазепи. У листуванні з Лазаревським Костомаров засвідчував, що ім'я і походження дружини Мазепи досі невідомі і дякував колезі за бодай найменшу зачіпку у цьому питанні.

Уже в наш час О. Оглоблин на підставі «Малоросійського родословника» В. Модзалевського³⁹ припустив, що доньку Ганни Фридрикевич від першого шлюбу могли звати Марією⁴⁰ (хоча у самого Модзалевського про це нічого немає). Ця його гіпотеза

так само не ґрунтується на жодному з джерел і є лише довільним припущенням. Щодо дітей І. Мазепи О. Оглоблин, слідом за іншими дослідниками, пише: «невідомо також, чи мала вона (Ганна Фридрикевич. – **С.Ш.**) дітей від Мазепи; якщо вони й були, то померли в ранньому дитинстві»⁴¹. Подальші дослідники не просунулися у цьому питанні, подаючи у своїх працях припущення Костомарова та Лазаревського вже як довершений факт.

Отже, питання про те, яке ж насправді було ім'я дружини І. Мазепи і чи були у них спільні діти (а якщо були, то як їх звали?), і досі лишається відкритим. З огляду на це, згадка у Зографському Пом'янику на другому місці після гетьмана імені Марія набирає особливої ваги та цінності.

Як відомо, у 1704 р. Мазепа обрав собі за дружину доньку генерального судді Василя Кочубея Мотрю, якій на той час виповнилося бл. 18 – 22 років⁴². З літописних джерел відомо, що Мазепа навіть просив «малоросійських архиєреєв і от греческих патриархов разрешення на брак»⁴³, проте батьки Мотрі не дали згоди.

Ці обставини інтимного життя Мазепи породили чимало фольклорних легенд та художньої літератури. В останній Мотрю інколи називають іменем Марія (зокрема О. Пушкін в поемі «Полтава»).

Тож можна було б припустити, що у Зографському Пом'янику на другому місці, одразу після гетьмана Мазепи, під іменем Марія зазначена Мотря (Матрона) Кочубей. Проте найменування в художній літературі Мотрі Марією не відповідає історичній дійсності. І в хрещенні, і в житті вона носила ім'я Матрони, і записувати її до афонського пом'яника під іншим іменем не було жодного сенсу. Це підтверджує і сам Зографський Пом'яник, де на арк. 70 під 1686 роком серед жертводавців афонської обителі зазначений генеральний суддя Василь Кочубей з усім своїм родом, серед них і «младениця» Матрона. Зокрема, рід Василя Кочубея записано так: «Василія, Любов, м. Анну, млд. Симеона, млд. Марію, Феодора, інокію Євфимію, Параскевію, Марину, мл. Матрону, мл. Василія, мл. Марфу». Іншим почерком додатково дописано «мл. Феодора, мл. Параскевію». Так само ім'я Мотря записане і в роду В. Кочубея в пом'янику Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні.

Таким чином, як бачимо, для церковного поминання за здоров'я Іван Мазепа ніяк не міг записати Матрону під іменем Марії, якою вона ніколи не носила.

Цілком можливо, що у Зографському Пом'янику на другому місці, одразу після гетьмана і перед його батьками записане ім'я дружини Івана Мазепи. За такою ж схемою у пом'янику записані й інші роди, від Івана Самойловича до козацької старшини. Таким чином можна припустити, що звали дружину І. Мазепи не Олена і не Ганна, а Марія. Той факт, що Пушкін та інші автори помилково називали Мотрю Кочубей Марією, може пояснюватись тим, що ім'я дружини Мазепи тривалий час зберігалось

*Іл. 7 – український козацький скит «Чорний Вир» при Зографському монастирі на Афоні, заснований 1747 р. о. Григорієм Голубом (Голубенком), нащадком гетьмана Оліфера Голуба.
Фото Сергія Шумила, 2015 р.*

у народній пам'яті та усних переказах, проте з часом, як це нерідко буває у фольклорі, помилково наклалося на ім'я Мотрі.

Померла дружина Івана Мазепи у 1702 році. Тож, якщо перший запис у Зографському Пом'янику було зроблено в 90-ті рр. XVII ст. або й навіть бл. 1701 року, то стає цілком логічним, що при її житті гетьман записував її ім'я одразу після себе.

Проте це лише припущення, яке потребує іще додаткових пошуків та підтверджень на підставі документальних джерел. Так само можна припустити, що під ім'ям Марія записана донька І. Мазепи. Хоча той факт, що її ім'я стоїть перед батьками гетьмана все ж таки нашттовхує на думку, що це саме дружина. Так само і в інших родів козацької старшини у цьому пом'янику діти зазвичай записні після імен дружин та батьків.

Лишається також не зрозумілим, чому після імен ще живих Івана Мазепи та його дружини чи доньки Марії та перед ще живою матір'ю М. Магдалиною записане ім'я батька Стефана Мазепи, який помер 1665 р. Адже у пом'яниках імена за здорові і за упокій записуються окремо.

Проте, як уже було сказано вище, у даному випадку ми маємо справу не просто зі звичайним пом'яником, а з т.зв. «вкладною книгою» для внесення до них імен ктиторів і членів їхніх родин (як живих, так і померлих), які зробили значні пожертви на афонський монастир.

Імовірно, Іван Мазепа неодноразово здійснював пожертви на Зографський монастир, через що афонські ченці згодом, для зручності поминання, поєднали кілька його записів в один. Причому, оскільки Пом'яник продовжували вести до кінця XVIII ст., то цей оновлений (поєднаний) запис могли зробити вже після його смерті. До такої думки нашттовхує запис давно спочилого батька Івана Мазепи поруч з його та іншими іменами.

Це ж частково може пояснити і той факт, що на попередньому (перед родом Мазепи) аркуші 88об вказано рік запису 1705, тоді як на наступному, після запису Мазепи, арк. 90 вказано листопад 1701 року. Очевидно, афонськими ченцями велися кілька різних записів (синодиків), які потім було згруповано до одного.

Цікаво, що на сторінці з Іваном Мазепою записаний і рід його племінника Івана Обидовського, який загинув у 1701 р. Причому у Пом'янику він зазначений вже як померлий. Імовірно, цей запис було зроблено невдовзі після отримання звістки про загибель ніжинського полковника.

Припущення про те, що запис роду І. Мазепи у Пом'янику було зроблено двічі, підтверджує і той факт, що ігумен Зографського монастиря Максим⁴⁴ двічі їздив через Україну задля збирання пожертв: у січні-лютому 1696 і в січні 1702 рр.⁴⁵ Як вже відзначалося, саме під час однієї з таких зустрічей з Мазепою, як вважає польський учений Єжи Остапчук, ігумен Зографу міг подарувати гетьману рукопис знаменитого Євангелія «Апракос», перевиданого Іоасафом Кроковським у Києво-Печерській лаврі за дорученням гетьмана у 1707 р.⁴⁶ На підставі цього факту можна припустити, що перший запис роду І. Мазепи з іменем дружини чи доньки Марії у Пом'янику було здійснено бл. 1696 р., тоді як другий – наприк. 1701 – поч. 1702 рр. Цей же факт розкриває і загадку походження виданої за наказом І. Мазепи пам'ятки української стародрукованої літератури – Євангелія «Апракос», у передмові до якого зазначалось, що його рукопис було подаровано гетьману «нѣкїй ѿ Всечсѣныхъ Аѳонскїа стѣла Горы Архимандритѡв»⁴⁷.

* * *

Виявлений в архіві Зографського монастиря «Руський Пом'яник» є унікальною пам'яткою та важливим джерелом як до біографії І. Мазепи, так і історії зв'язків українських гетьманів та козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні в XVII – XVIII ст. Цей рукопис може послужити цінним джерелом у майбутніх дослідженнях з історії церкви, козацької старшини та України доби Гетьманщини.

Зографський Пом'яник дозволяє встановити імена учасників різних історичних подій, виявити їхні родинні зв'язки тощо. У ньому збережено свідчення не тільки про знатних українських меценатів, але й повні відомості про склад їхніх родин. Останнє являє особливу цінність, оскільки про багатьох представників української козацької старшини та шляхти таких даних не збереглося і завдяки віднайденому рукопису

тепер є можливість відновити генеалогічне древо цих родів. Окрім того, документ є цінним джерелом для вивчення українсько-болгарських відносин в XVII – XVIII ст.

Цей документ в чергове засвідчує, що тисячолітні зв'язки зі Святою горою Афон, вплив її традицій та її послідовників на духовно-культурні процеси в історії України відігравали важливе значення. А сама афонська спадщина, безперечно, — одна з важливих складових української національної духовної культури і традиції, яка потребує подальшого вивчення.

Продовження пошуків та досліджень в архівах та бібліотеках монастирів Афона можуть відкрити нові, невідомі досі цінні джерела та свідчення з української історії, культури та духовності.

1. Шумило С. В. «Посилати русинів, схильних до благочестя, на Афон». Роль Святої Гори в історії культури і духовності України // День. Щоденна всеукраїнська газета. – 2014. – № 164–165 (4287–4288). 5–6 вересня. – С. 13; Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. Сб. 1. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Белград, 16–18 мая 2013 г. – Афон: Русский Пантелеимонов монастырь, 2014. – С. 113–130.

2. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. – К., 2015. – С. 24–40; Шумило С. В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. – Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь, 2016. – С. 214–246.

3. Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца» — К., 2016. – С. 91–112.

4. Шумило С. В. Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. – К.: Видавничий відділ УПЦ, 2016. – С. 23–29, 39–41.

5. Турилов А. А., Чешмеджиев Д., Масиел Санчес Л. К. Зограф, болгарский монастырь на Афоне // Православная энциклопедия. 2009. – Т. 20. – С. 301–313.

6. Там само. – С. 301–313.

7. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне... – С. 24–40.

8. Григорович-Барский В. Г. Странствования по святым местам Востока (с 1723 по 1747 г.) / Союз писателей России; Подгот. текста к переизданию В. В. Павленко; Отв. ред. Г. С. Баранкова. – М.: «Ихтиос», 2004. – Ч. I. – С. 254–255.

9. ЦГИАК Украины. Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. Оп. 1, д. 1878.

10. Там само. Ф. 128: Киево-Печерская лавра. Оп. 1, тип. д. 70.

11. Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полном (Киев, 1707) // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. – Киев, 21–23 мая 2015 г. – Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь, 2016. – С. 299–310; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. I. – С. 360; Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // Іван Мазепа: до 370-річчя від дня народження гетьмана України, мецената. Збірник матеріалів. – Чернівці, 2009. – С. 113; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – С. 63; Завадський О. О. Гетьман І. С. Мазепа як меценат і покровитель Церкви // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Вип. 33. – 2012. – С. 31.

12. Бантыш-Каменский Н. Н. Реестры Греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел: РГАДА. – Фонд 52, оп. 1. – М., 2001. – С. 152, 216 (Библиотека «Россия и Христианский Восток». Вып. 2); Турилов А. А., Чешмеджиев Д. Зограф... – С. 306.

13. Остапчук Е. Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския... – С. 307–308.

14. Остапчук Є. Там само. – С. 302–303; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури... –С. 63.
15. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне... –С. 24–29.
16. Остапчук Є. Згад. праця. – С. 307–308; Мищик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель... –С. 109; Завадський О. Гетьман І. С. Мазепа... –С. 27.
17. Остапчук Є. Там само. – С. 306–307.
18. Петр (Пиголь), игум. Русские иноки на Афоне в XVIII – нач. XX в. // Православная энциклопедия. –М., 2002. –Т. 4. –С. 154–159. Див. також: История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 года. Серия «Русский Афон XIX–XX веков». Т. 4. –Афон: Русский Пантелеимонов монастырь, 2015. –С. 299.
19. Феодосий (Макаревский), еп. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. –Екатеринослав, 1880. –С. 90.
20. Там само.–С. 85.
21. Там само.–С. 92.
22. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. –Одесса, 1841. –С. 81.
23. Шумило С. В. 1) Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів наукової конференції. –Ч. 2. –К., 2013. –С. 377; 2) Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи... – С. 24–29; 3) Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь... –С. 35–37; 4) Духовное Запорожье на Афоне... –С. 40–43; 5) Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... –С. 214–246.
24. Дабижа А.В. Дар Мазепы гробу господнему. – КС, 1893 г.– № 11. – С. 317 – 321; Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. –Казань, 1914. –Т. I. –С. 360; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. –К.: Києво-Могилянська академія, 2005. –С. 62–63, 174; Ступак Ф. Я. Доброчинна діяльність гетьмана І. Мазепи // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 138–148; Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). –Запоріжжя, 1998. –С. 124; Шумило С. В. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва... – С. 376–377; Його ж: Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи... – С. 24–29.
25. Архів Зографського монастиря на Афоні. Руски Зографски Поменик от 1639 г. 116 листа хартия. –Рукопис 77. –Колишній шифр – П.б.16.
26. Поньрко Н.В. Синодик // Словарь книжников и книжности Древней Руси. –Л., 1989. –Вып.2, ч.2. –С. 342; Сазонов С.В. О видах синодика-помянника // История и культура Ростовской земли – 1992. –Ростов, 1993. –С. 110–112; Левицкая Н.В. Синодики-помянники в русской историографии XIX–XX вв. (источниковедческие аспекты) // Там само. –С. 112–118; Воробьева С.В., Пигин А.В. Заонежские помянники XVII–XIX веков как источники по истории крестьянских семей // Кижский вестник. –Петрозаводск, 2007. –Вып. 11.– С. 127–147; Дергачёва И.В. Синодик с литературными предисловиями: история возникновения и бытования на Руси // Древняя Русь, 4, 2001. –С. 89–90.
27. Кодов Х., Райков Б., Кожухаров С. Опис на слав. ръкописи в б-ката на Зографския ман-р в Св. гора. –София, 1985. –Т. 1.– С. 78–80. № 38; Турилов А. А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. // Хризограф. –М., 2005. –Вып. 2. –С. 152, 165; Турилов А. А., Чешмеджиев Д., Масиел Санчес Л. К. Зограф, болгарский монастырь на Афоне // Православная энциклопедия, 2009. –Т. 20. –С. 301–313; Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографу с царской Россией // Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы международной научно-богословской конференции. Москва, 1–4 октября 2006. –М.: ПСТГУ, 2008. –С. 253–254; Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне... –С. 25–29; Шумило С.В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... –С. 216–217.

28. Література про українські козацько-старшинські роди: Лазаревский А.М. Очерки малороссийских родов. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. – «Русский архив», 1875. – Т. 2, кн. 8; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1–5. – К., 1908 – 1912; Кривошея В. В.: Українська козацька старшина Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. – К.: Укртїппроєкт, 1997. – 102 с.; Українська козацька старшина. – Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 83 с.; Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) – К., 1998. Ч. 1. – 270 с.; Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) – К., 1998. – Ч. 2. – 344 с.; Шляхетсько-козацькі роди та їх доля / П. І. В'ялов, В. В. Кривошея – К., 1999. – 83 с.; Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. – К.: Стилос, 2002. – 396 с.; Козацька еліта Гетьманщини: монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. – 452 с.; Неурядова старшина Гетьманщини: довідник / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2009. – 431 с.; Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: Стилос, 2010. – 792 с.
29. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – С. 252–253.
30. Архів Руського на Афоні Пантелеймонова монастиря. Опис 10. Справа 1. Док. А000083. Помянник (Синодик) милостинний Свято-Пантелеймонова монастиря. 1705 г., с позднейшими (преимущественно 1720–х гг.) дополнениями. – Арк. 8 – 187.
31. Каталог славяно-русских рукописей Афонского Свято-Пантелеймонова монастыря. Серия «Русский Афон XIX–XX веков». – Т. 7, ч. 1. – Афон: Русский Пантелеймонов монастырь, 2013. – С. 314.
32. Павленко С. Родовід гетьмана І. Мазепа // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 57–70.
33. Павленко С. Там само.–С. 69–70.
34. Павленко С. Іван Мазепа...–С. 252–253; Павленко С. О. Кохання гетьмана Мазепа. – Чернігів: ПП «Видавництво «Русь», 2008. – С. 26–27.
35. Костомаров Н. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – С. 15.
36. Павленко С. О. Кохання гетьмана Мазепа. – Чернігів: ПП «Видавництво «Русь», 2008. – С. 4–20.
37. Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. – 1927. – № 4. – С.100; Гончар О. Т. Історія підготовки монографії Миколи Костомарова «Мазепа» (на основі епістолярних джерел) // Український історичний журнал. К., 2010. 1. С. 193–194; Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – К., 2008. – С. 30.
38. Лазаревский А. На ком был женат Мазепа? // Киевская Старина. – К., 1888. – Т. XXI. – № 5. – С. 44.
39. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 338.
40. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – С. 15, 22.
41. Там само.
42. Павленко С. Іван Мазепа... – С. 254.
43. Павленко С. Там само. – С. 255.
44. Бантыш-Каменский Н. Н. Реестры Греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел... – С. 152, 216; Турилов А. А., Чешмеджиев Д. Зограф... – С. 306.
45. Остапчук Є. Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския... – С. 307–308.
46. Остапчук Є. Там само. – С. 302–303.
47. Остапчук Є. Там само.

Стаття посвячена освітленню зв'язей гетьманов, старшини з центром православного монашества на Афоні.

Ключевые слова: гетманы, старшина, благотворительность, Мазепа, Афон, Зограф.

The article is sanctified to illumination of connections of hetmen, petty officer with the center of the Orthodox monkhood on Aфон.

Keywords: hetmen, petty officer, charity, Mazepa, Athos, Zograf.